

ЦЕРКОВНО-ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ ЧЕРНІГІВЩИНИ XVII СТОЛІТТЯ

© Бондар О., 2021

У статті розглядається таке історико-фортифікаційне явище як церковно-оборонні комплекси. Питання про їх існування розглядалося українською історіографією протягом XX ст. виключно в кордонах Західної та Правобережної України. Утім, постає питання, чи існували такі комплекси на Чернігівщині? Проблема виділення такого виду фортифікаційних споруд на Чернігівщині, в першу чергу, пов'язана з тим, що вони були дерев'яними. На сьогодні від них не залишилося візуальних слідів на земній поверхні. То ж вивчати їх можна лише по писемним джерелам, а також археологічним залишкам. Тому до початку XXI ст. вони не потрапляли в поле зору дослідників.

Короткий огляд поставленої проблематики наведеної в даній статті дозволив зробити певні висновки. В статті наведено приклади щонайменше 7 комплексів, що можуть бути класифіковані як оборонні.

Ключові слова: Чернігівщина, городище, оборонна церква, оборонно-церковний комплекс, дзвіниці.

Постановка проблеми

Використання в оборонних цілях сакральних споруд набуло особливого розмаху в епоху Середньовіччя та Ранняго Нового часу — це були уфортифіковані церкви, монастирі, синагоги. В цей період сакральні споруди окрім своїх прямих функцій, виконували й роль цілком мирських твердинь. Однак, на відміну від замків і фортець, цьому виду укріплень присвячено значно менше уваги з боку наукової спільноти. Що ж стосується Чернігівщини, то такі праці майже відсутні, що й зумовило саму постановку дослідження. А чи існували вони на Чернігово-Сіверщині взагалі?

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Вірогідно, що найяскравішими прикладами такого виду комплексів є ансамблі укріплених церков на території сучасної Румунії (Трансільванії). Вони мають в основі своїй церкву, оточену мурованими стінами та баштами. Частина з цих комплексів внесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У польській історіографії присвяченій фортифікаційному будівництву існують багато десятиліть терміни «kościół obronny» та «kościół warowne» (Bogdanowski, 1996, s.64, 75, 218-221). Аналогічно за суттю їм відповідає й чеський термін «opevněný kostel», іноді замість слова «opevněný», використовується як заміник слово «tvrz», то б то «твердь — укріплення». На території Чеської Республіки зберігся чудовий зразок такої уфортифікованої

церкви в Велці Бітеш, що датується епохою пізнього середньовіччя (Станькова, 1987, с.100).

Що ж до української історіографії, то сьогодні важко сказати, хто першим придумав та застосував такі поняття як «церква-твердиня», «церква-фортеця» або «оборонна церква». Так, мистецтвознавець та історик української архітектури В. Січинський зазначав, що *«Знаємо також, що на Україні церкви й особливо монастирі пристосовувалися до оборонних цілей не тільки в середньовіччі, а й у століттях XVI-XVIII. Спроби оборони переймалися з Центральної Європи, де храми на провінції, якщо не були під охороною міських та інших укріплень, являли собою оборонний пункт. Не робили в цьому розумінні винятку й дерев'яні храми, часто з комбінуванням мурованої оборонної огорожі зі стрільницями»* (Січинський, 1993, с.258). Дослідник прямо не використовує термін «оборонна церква» або «оборонний монастир», але називає їх «оборонними пунктами». Цікавими видаються дані наведені В. Січинським, під час його короткого огляду сакральних споруд з оборонними функціями, зокрема деяких дерев'яних дзвіниць, які дослідник вважав також елементами оборонних комплексів: *«Маються відомості, що в старовину в нижніх частинах дерев'яних дзвіниць робилися комори для зброї й різного військового приладдя (подібно до замкових веж). Таку зброю – навіть гармати – при церквах Галичини здавали австрійському уряду ще на початку минулого (XIX – О.Б.) століття»* (Січинський, 1993, с.258). Загалом, В. Січинський, а за ним й інші дослідники, вважали, що перші дзвіниці походили від оборонних веж, тому успадкували частину конструктивних елементів від останніх, а часто й самі дзвіниці використовувалися в обсервативних, сигнальних або оборонних цілях (Чепелик, 2013, с.90-91; Тарас, 2019, с.22-23; Архітектура українських Карпат, 1987, с.182).

Радянській, в тому числі й українській радянській науковій літературі, термін «оборонний» щодо сакральних споруд був дуже добре відомий з 1960-х р. Так, у своїй праці «История архитектуры Белоруссии» В. Чантурия, розглядаючи церковне та фортифікаційне будівництво на теренах сучасної Білорусі та Польщі, використовує терміни «церковь оборонного типа» (саме «оборонного» навіть російською мовою, а не «оборонительного»), «оборонний храм» (Чантурия, с.59), «Костел оборонного типа» (Чантурия, 1969, с.64-65) та ін., але це все стосувалося виключно мурованої архітектури.

У 1980 р. український радянський архітектор та історик архітектури М. Кресальний поняття «монастири-крепости» і «оборонная церковь», не просто ввів у науковий обіг, а вписав і розписав ці поняття в навчальному посібнику для студентів (Кресальний, 1980, с.42-43).

Певно, що сьогодні найбільш відомою оборонною або уфортифікованою церквою в Україні є Покровська церква у Сутківцях. За однією з версій, ця церква була перебудована з башти-донжона. Дана думка належить ще Г. Павлуцькому (Енциклопедія історії України, 2012, с.470). Однак ця версія на сьогодні не підтверджена, ще в першій половині ХХ ст. В. Січинський висловив думку, що ця церква одразу будувалася як сакральна споруда, на що вказують усі її архітектурні ознаки (Січинський, 1993, с.245). Цю думку розділяють й інші сучасні дослідники (Історія української архітектури, 2003, с. 136). Утім, досліджуючи саму Покровську церкву, дослідники рідко звертають увагу на те, що вона була лише елементом фортифікаційної системи. Все ж таки церква була оточена мурованим парканом з бійницями, що частково збереглися до наших днів. Таку ж ситуацію можна спостерігати й з іншими комплексами, що класифікуються як оборонні. То ж, певно, слід зробити деяку поправку на те, що під терміном «оборонна церква» слід розуміти не лише саму споруду церкви, а й укріплену територію навколо неї, тому логічно було б називати ці об'єкти «церковно-оборонними комплексами».

Мета статті

Загалом, постає ряд питань пов'язаних з церковно-оборонними комплексами

Чернігівщини. Чи існували подібні оборонні чи уфортифіковані церкви на території Чернігівщини у епоху пізнього середньовіччя та раннього нового часу, яка була мета їх створення та топографічна основа, конструктивні особливості? Свого часу автор цих рядків ще у 2015 р. виділив декілька історичних комплексів-претендентів, однак обмежився лише їх коротким описом (Бондар, 2015, с.140-149). На жаль, більше 98% усіх оборонних споруд та об'єктів Чернігово-Сіверщини були дерево-земляними або навіть просто дерев'яними. Тому їх вивчення досить проблематичне й можливе лише за даними писемних джерел та археологічних матеріалів з використанням етнографічних аналогій та історико-архітектурних ретроспектив, а також методики графічної реконструкції втрачених або перебудованих об'єктів: церков, дзвіниць, парканів, тощо.

Виклад основного матеріалу

Випадки використання церковних споруд у оборонних цілях у XVI – на початку XVIII ст. на Чернігівщині відомі й непоодинокі. Це оборона Чернігова у 1579 р. (Грюневер, 2013 с.178) , облога Ніжинського замку у 1668 р. (Железко, 2018, с.87), оборона Варвинської фортеці 1709 р. (Бондар, 2015, с.39-40) та ін.

Утім, аж до початку XXI ст. виділити церковно-оборонні комплекси на Чернігівщині в окремий тип фортифікаційних дерев'яних споруд навіть не було намагань, оскільки вони не збереглися до наших днів. Однак, деякі факти, вказують на те, що укріплені або оборонні церкви на Чернігівщині, все ж існували протягом певного проміжку часу. Їх появі, існуванню та занепаду сприяла військово-політична ситуація, що склалася на Лівобережжі у середині XVII – на початку XVIII ст. Появу подібних комплексів ми бачимо на Чернігівщині після 1648 р., коли було усунуто польську адміністрацію. До цього часу оборона краю покладалася на замки шляхти та магнатів. Після 1648 р. ситуація змінилася, більшість із цих невеличких замків і укріплених дворів прийшли в занепад або були зруйновані повстанцями. Утім, окрім постійних військових дій спочатку Визвольної війни, а згодом і доби Руїни, траплялися й часті рейди татар та невеликих загонів воюючих сторін на сільські поселення. То ж саме для захисту від таких раптових нападів і будувалися церковно-оборонні комплекси. Зважаючи на мілітаризованість тогочасного суспільства, тимчасові гарнізони таких “фортець” комплектувалися одразу з населення села або містечка, значна частина жителів яких була вже покозаченою та мала зброю.

Постає питання, як же виглядали та що собою являли ці оборонні комплекси? В першу чергу, як вже зазначалося, під поняттям оборонна церква слід мати на увазі, не лише саму церковну споруду, а й територію-двір навколо неї. Як наприклад, у «оборонних костелів» Польщі та Білорусі, де ці двори були укріплені мурованими стінами з бійницями, баштами та навіть бастионами, як у Великому Койданово (Республіка Білорусь), Брохові (Республіка Польща). (Чантурия, 1969, с.64-65, 68). На Чернігівщині через відсутність покладів природного каменю та високу вартість цегли, такі укріплені пункти, як й майже усі інші фортеці, мали дерев'яні або ж дерево-земляні фортифікації.

Про існування таких комплексів можна дізнатися з Присяги Ніжинського полку 1654 р. В цьому документі наявні описи церковних дворів для таких сучасних сіл як Стольне, Печі, Локнисте, Кладьківка та Вересоч. Згідно з цими описами, усі церкви були оточені парканами «в забор»: *“В селе Вересочи церковь деревяная во им'я Святые великомученицы Парасковей, нареченные Пятницы... Да в селе Клаткове, церковь деревяная, во им'я Святые великомученицы Парасковей, нареченные Пятницы... Около тех церквей погосты огорожены в забор дубовым бревеньем”* (Акты, 1878, с.806-807); *«В селе Печищи церковь во им'я святые великомученицы Парасковей, нареченные Пятницы... Около тое церкви погост огорожен в забор дубовым бревеньем»* (Акты, 1878, с.807); *«Да тогоже Березовского уезду село Лохнинское, над рекою Десною. В том селе церковь деревяная во им'я Святитетя Христова Николы*

Чюдотворца;... около тоє церкви погост огорожен в забор бревеньем вместо острога» (Акты, 1878, с.802); *«В том селе (Стольному — О.Б.) церковь древенная во им'я Преображения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа... около тоє церкви погост огорожен забором дубовым бревеньем»* (Акты, 1878, с.802)

Таких комплексів на території Ніжинського полку, згідно з описом 1654 р. було усього 5, хоча в ньому згадується більше чотирьох десятків інших дерев'яних церков, без будь-яких натяків на їх «оборонність». Відомі випадки, коли навпаки вказувалося, що *“а острожка в том селе нет”*, як це було з селом Підлипним. (Акты, 1878, с.815)

Певно, що найбільше інформації на сьогодні ми маємо про згаданий церковний комплекс в с. Локнисте. Це село було осаджене у другій половині 1630-х рр. після Смоленської війни. Воно належало родині Солтиків (Кулаковський, 2006, с.293). Як бачимо з опису наведеного вище, його автор свідомо підкреслив тип огорожі, що це не острог, але стіна «в забор» (Рис. 1). Про те, що таку стіну можна вважати не просто парканом, а елементом фортифікації, можуть свідчити такі факти: огорожею в «забор» було обнесено оборонний Крупицько-Батурицький монастир (Бондар, 2015, с. 125-129), стіною «в забор» за тим же описом, було укріплено Менську міську фортецю (Акты, 1878, с.821), так само «в забор» була укріплена й фортеця Новгород-Сіверського (Акты, 1878, с.831) та ін. І до речі, за цим же описом 1654 р. і Максаківський монастир був оточений таким самим парканом з дубу: *«Около того монастыря огорожено дубовыми бревнами в забор»* (Акты, 1878, с. 822). То ж автор опису не сумнівався в оборонній функції цього паркану навколо церковного двора. Єдине, автор опису був московитом, в його державі такий тип укріплень існував, але не був широко розповсюджений, замість нього домінував гострокіл, він же «острог», що й підсумував автор *«огорожен в забор бревеньем вместо острога»*, що б було зрозуміло його землякам, яким адресувався опис.

Про залишки укріплень навколо Миколаївської церкви в Локнистому згадується і в *«Историко-статистическом описании Черниговской епархии»*: *“По ныне храм окружен остатками земляного вала...”* (Историко-статистическое описание Черниговской епархии, 1873, с.140). Цікаво, що археологічні обстеження цієї ділянки О. Шекуном у 1991 р. виявили тут залишки засипаного у ХХ ст. рову та знищеного валу навколо колишнього церковного подвір'я (саму церкву знесли у 1930-х рр., збудвавши в повоєнний час поряд будинок культури та школу). Це городище знаходиться в центральній частині села, та займає мисовидний виступ корінного правого берега р. Десни, що утворений краєм тераси та двома ярами, котрі мають вихід до річки (Рис. 2). В результаті багаторазових перепланувань, залишки оборонних споруд візуально уже майже не простежуються. Частково зберігся рів, що відділяв від плато майданчик підпрямокутної форми розмірами 55x75 м (за даними 1991 р. – 45x50 м (?)). Висота тераси під городищем складає 68 м. Вірогідно, що рів і вал це залишки укріплень городища більш ранньої епохи, про що свідчать числені керамічні матеріали X–XIII ст. (Шекун 1991, с.31). Утім все одно, коли споруджували церкву у XVII ст., то обрали саме старе городище з ровом і валом. Суто з цивільних міркувань, ці вал і рів заважали підходу до церкви мирян. Однак якщо по старому валу поставити міцний дубовий паркан, то він вже міг відігравати хоч і незначну, але оборонну функцію для місцевого населення на випадок раптового нападу (Рис. 3). Сама ж укріплена територія комплексу в Локнистому була досить невеликою, усього 0,41 га. Традиція використання старих валів і ровів для спорудження укріплень на початку XVII ст. досить часто застосовувалася адміністрацією Речі Посполитої на Чернігівщині, що заощаджувало час та обмежені людські ресурси. На жаль, інші вищезгадані в описі комплекси в Стольному, Печах, Вересочі, Кладківці на сьогодні не просто не досліджені, а навіть точно не локалізовані.

Вищенаведено ті комплекси, що стосувалися сільських поселень, але вони існували і в міських центрах, котрі мали власні фортифікації. Так, можна навести приклад дерев'яного оборонного церковного комплексу існував в містечку Оленівка, з того ж таки опису 1654 р.

відомо: «В том местечке поставлена церковь деревяная во им'я Вознесения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа... Да около тое церкви погост огорожен стоячим острогом дубовым бревеньем; на воротех сделана рубленая колокольница. А острожка в том местечке нет» (Акты, 1878, с.806). В цьому випадку церковне подвір'я взагалі огорожено дубовим гостроколом, над воротами наявна зрубна дзвіниця, а сам комплекс відігравав роль укріплень містечка. Такі приклади хоча і не є частими, але все ж трапляються у європейській фортифікаційній практиці, наприклад роль міських укріплень виконували церква та її подвір'я в містечках Чечах (Šechuga, 2000, с.17), Селдчані та Велці Бітеш (Чеська Республіка) (Станькова, 1987, с.100).

Імовірно, що були випадки, коли церковні оборонні комплекси взаємодіяли й з міськими або замковими фортифікаціями. Такі висновки також можна зробити з даних опису 1654 р. та історичної топографії деяких населених пунктів. Так, в Салтиковій Дівиці, де церковний комплекс знаходився одразу за замковими укріпленнями, зазначено: «да подле того города у проезжих ворот по конец городского мосту на площади поставлена церковь новая бревенная во им'я Похвалы Пресвятыя Богородицы, около церкви погост огорожен забором дубовым бревеньем, на воротех сделана колокольница рубленая дубовая» (Акты, 1878, с.800). Схожу функцію, на думку В. Вечерського, виконувала і Успенська церква в с. Волосківці, оскільки також знаходилася перед мостом, що вів до замкових укріплень (Вечерський, 2005, с.122).

Загалом, як вже вище згадувалося, питання про оборонну роль дзвіниць в уфортифікованих комплексах, підіймається дослідниками вже майже століття, починаючи з праць В. Січинського і до наших днів. На жаль, з описів можна дізнатися лише те, що вищезгадані дзвіниці «рубеленые» і мають браму, тож як мінімум вони були двоярусними. На сьогодні ми маємо не так і багато джерел для вивчення дерев'яних дзвіниць Чернігівщини середини-кінця XVII ст. Одна із дзвіниць міститься на малюнку Любеча 1651 р. (Бондар, Волков, Кондратьев, 2015. С.46). Там зображено двоярусну споруду з аркадою на другому ярусі та наметовим завершенням з невеликим заломом. Також в с. Новий Білоус під Черніговом збереглася до сьогодні дерев'яна дзвіниця досить архаїчних форм, що виконувала роль брами церковного комплексу (Рис. 4). Її датування досить різниться від кінця XVII до середини XVIII ст. Загалом, розміри дзвіниці складають 4,3x4,5 м., висота двох ярусів – 6,5 м, а з ліхтариком – 11 м. Ще один приклад, це дзвіниця Троїцької церкви в с. Пакуль 1762 р., що відома за світлинами початку XX ст. Вона була досить схожою на білоруську, з відмінністю в тому, що мала не наметове, а купольне завершення у бароковому стилі. (Таранушенко, 2017, с.123). Загалом, ці екземпляри дуже типологічно і конструктивно схожі на дзвіниці, що побутували на території заходу України та Білорусі XVII–XIX ст. (Чантурия, 1969, с.142; Тарас, 2019, с.22-23; Дерев'яні церкви в Україні, с.6, 9, 24;). То ж можна припустити, що згадані дзвіниці в Салтиковій Дівиці та Оленівці були схожими або типологічно близькими до дзвіниць з Любеча, Нового Білоусу та Пакуля і нагадували в певній мірі оборонні вежі, а разі потреби могли виконувати функції останніх.

Логічним є питання, коли ж зникають подібні церковно-оборонні комплекси? Вірогідно, що не пізніше першої половини XVIII ст., коли військово-політична ситуація на території Гетьманщини стабілізувалася, особливо після закінчення доби Руїни, а потім і Російсько-Шведської (1700-1721) та Російсько-Турецької війни (1710-1713). Ще на початку XVIII ст. загроза нападів татар зберігалася, утім державні структури як Гетьманщини, так і Московської держави, вже були взмозі забезпечити більш-менш безпечне проживання населення на території Чернігівського, Ніжинського та Прилуцького полків, особливо після того, як на півдні у 1730-х рр. була збудована Українська лінія.

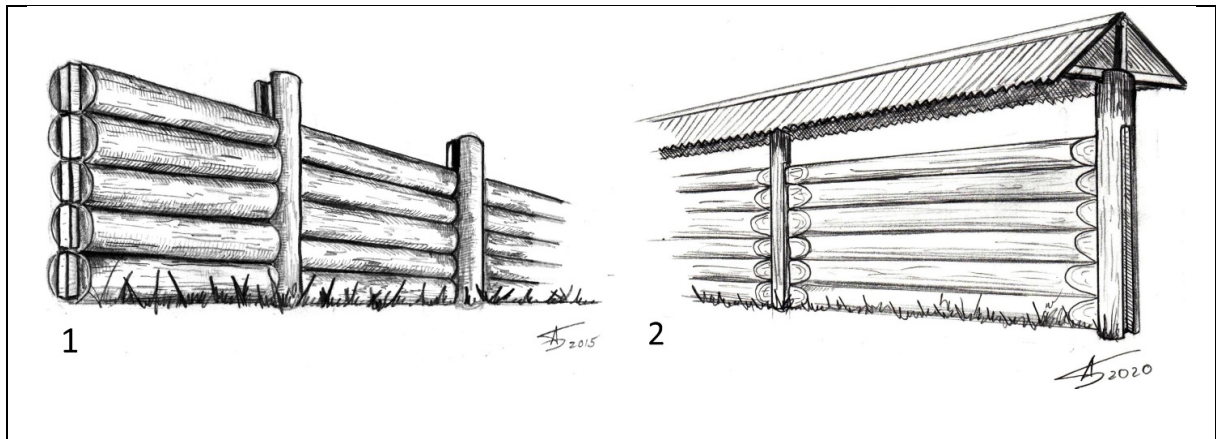

Рис. 1. Паркан «в забор» за етнографічними даними Чернігівщини: 1. простий тип «забору»; 2. «забор» з дашком (малюнки автора)

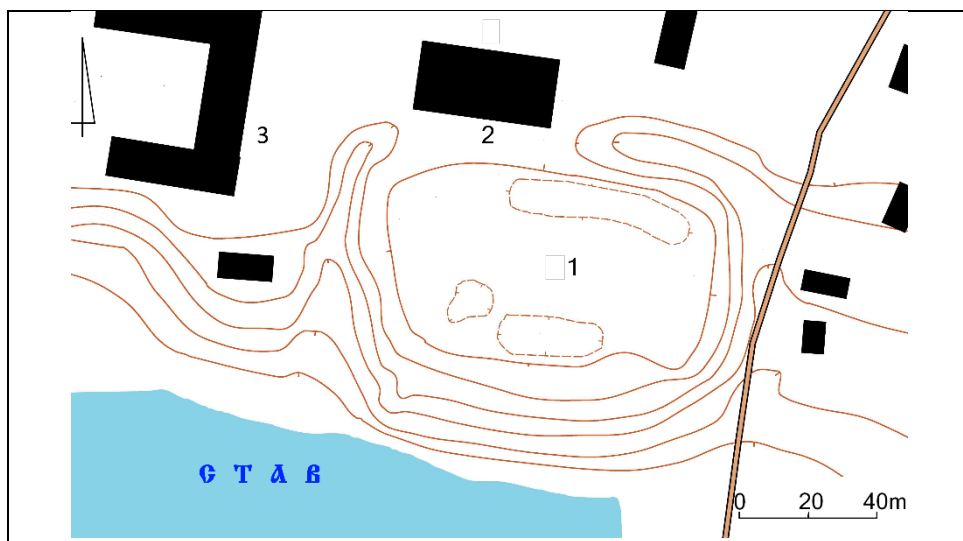

Рис. 2. План городища в с. Локнисте, топозіомка автора 2019 р.:
1. городище; 2. будинок культури; 3. школа.

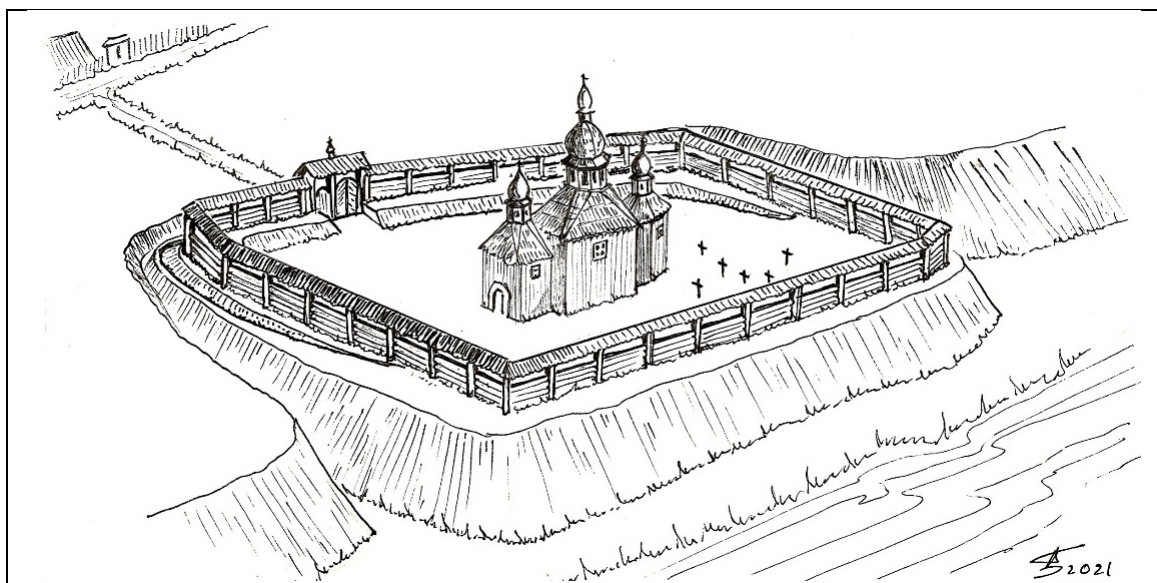

Рис. 3. Варіант реконструкції церковно-оборонного двору в с. Локнисте станом на 1654 р.
(малюнок автора)

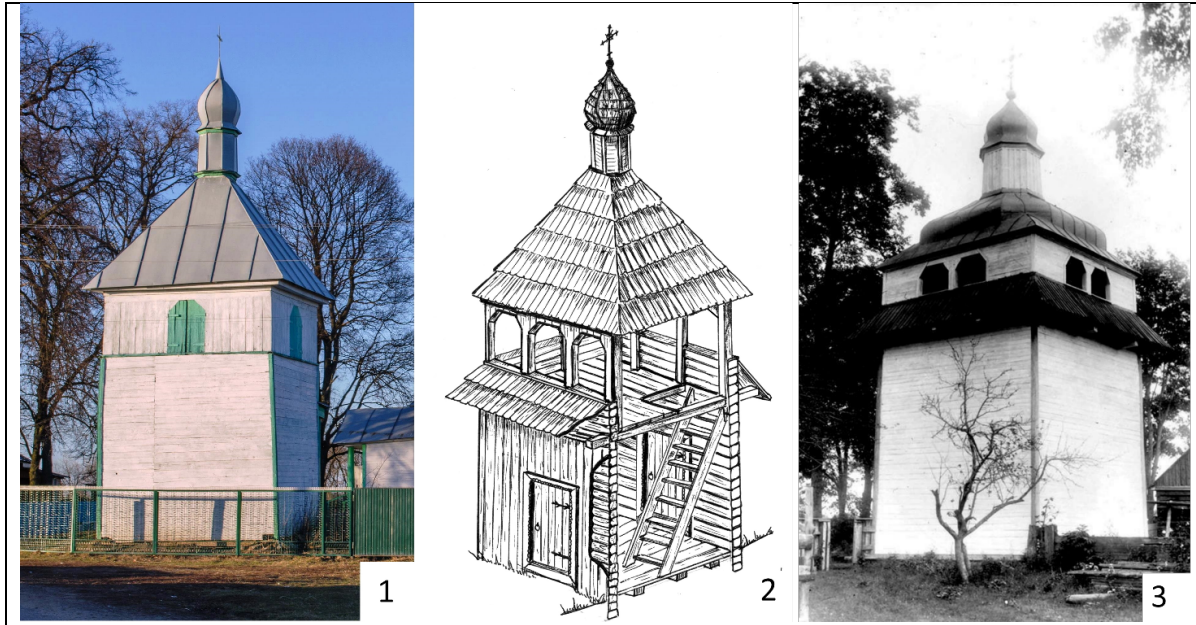

Рис. 4. Дзвіниці кінця XVII–XVIII ст.: Новий Білоус, сучасний вигляд (світлина 2016 р.); 2. Варіант реконструкції дзвіниці в Новому Білоусу станом на XVIII ст. (малюнок автора); 3. Пакуль, світлина 1908 р.

Висновки

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити декілька попередніх висновків:

- Церковно-оборонні дерев'яні комплекси на Чернігівщині існували. Їх активне функціонування припадає на середину – другу половину XVII ст.

- Це не були стаціонарні фортеці з постійним гарнізоном, вони радше нагадували фортеці-схованки, для захисту від рапових татарських рейдів та козацько-шляхетських наїздів.

- Для розташування таких комплексів намагалися обрати вигідне топографічне положення або ж як у випадку Локнистого, старе городище з вже готовими валом і ровом.

- Дерев'яні церковно-оборонні комплекси могли відігравати також роль укріплень невеликих містечок, як у випадку з Оленівкою, або бути додатковим пунктом оборони міських чи замкових укріплень, як у Салтиковій Дівиці чи Волосківцях.

- У окремих випадках, дзвіниці таких церковно-оборонних комплексів могли виконувати як спостережно-сигнальну, так і оборонну роль, в якості надбрамних веж.

На жаль, поки що матеріалів для вивчення оборонно-церковних комплексів обмаль, що потребує проведення масштабних натурних та археологічних досліджень, також пошуку документальних свідчень у писемних джерелах у майбутньому.

Використана література

Bogdanowski, J., 1996. *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od bisupina do Westerplatte*. Warszawa-Krakow: Wydawnictwo PWN.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, 1878. Том десятый (дополнение к III тому). Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых.

Бондар, О., 2015. *Замки і фортеці Чернігово-Сіверщини XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ: Видавництво О. Філюка.

Бондар, О., Волков, М., Кондратьєв, І., 2015. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. *Сіверянський літопис*. № 4. С. 44-56.

- Вечерський В., 2005. *Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення дослідження і фіксація*. Київ: Видавничий дім А.С.С.
- Грюневег, М., 2013. *Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг.* Москва: Пам'ятники исторической мысли.
- Дерев'яні церкви в Україні*. Торонто: Мистецька бібліотека «Ми і світ».
- Енциклопедія історії України: у 10 томах*, 2012. Том 10. Київ: Наукова Думка.
- Железко, Р., 2018. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині: причини, перебіг та наслідки. *Література та культура Полісся*. №92. Серія «Історичні науки». №10. С. 83-96.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии*, 1873. Книга 5. Чернигов: типография Г.И. Шапиры.
- Історія Української архітектури*, 2003. Київ: «Техніка».
- Кресальный, Н., 1980. Русская и украинская архитектура XIV–XVII ст. Учебное пособие*. Киев: КИСИ.
- Кулаковський, П., 2006. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): наукове видання*. Київ: Темпора.
- Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст.*, 1987. Київ: Наукова думка.
- Січинський, В., 1993. Українська архітектура. *Українська культура*. Київ: «Либідь». С. 241-273
- Станькова, Я., Пехар, И., 1987. *Тысячелетнее развитие архитектуры*. Москва: Стройиздат.
- Таранушенко, С., 2017. *Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція*. Харків: Видавець Олександр Савчук.
- Тарас., Я., 2019. Споруди для дзвонів у сакральній архітектурі України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Архітектура*. Том 1. Випуск 1. С.20-60.
- Чантурия, В., 1969. *История архитектуры Белоруссии*. Минск: Вышэй.школа.
- Чепелик, В., 2013. *Бесіди про українську архітектуру*. Київ: Фенікс
- Шекун., А., 1992. Отчет. Археологические исследования на территории Черниговщины в 1991 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Чернигов.

References

- Bogdanowski, J., 1996. *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od bisupina do Westerplatte*. Warszawa-Krakow: Wydawnictwo PWN.
- Chanturiya, V., 1969. *Istoriya arkhitektury Belorussii*. Minsk: Vyshei.shkola.
- Čechura M., 2000. Opevněné kostely v Čechách. Hláška. Roč. 11.C.2. S. 17–21.
- Akty otnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapodnoi Rossii*, 1878. Tom desyatyi (dopolnenie k III tomu). Sankt-Peterburg: Tipografiya brat. Panteleevykh.
- Bondar, O., 2015. *Zamky i fortetsi Chernihovo-Sivershchyny XV-XVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk*. Kyiv: Vydavnytstvo O. Filiuka.
- Bondar, O., Volkov, M., Kondratiev, I., 2015. Nevidomyi maliunok Liubecha 1651 r. *Siverianskyi litopys*. № 4. S. 44-56.
- Vecherskyi V., 2005. *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy. Vyiavlennia doslidzhennia i fiksatsiia*. Kyiv: Vydavnychiy dim A.S.S.
- Gryuneveg, M., 2013. *Zapiski o torgovoi poezdke v Moskvu v 1584–1585 gg.* Moskva: Pamyatniki istoricheskoi mysli.
- Dereviani tserkvy v Ukraini*. Toronto: Mystetska biblioteka «My i svit».
- Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 tomakh*, 2012. Tom 10. Kyiv: Naukova Dumka.
- Zhelezko, R., 2018. *Ukrainsko-moskovska viina 1668 r. v Nizhyni: prychnyny, perebih ta naslidky*. *Literatura ta kultura Polissia*. №92. Serii «Istorychni nauky». №10. S. 83-96.

- Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii*, 1873. Kniga 5. Chernigov: tipografiya G.I. Shapiry.
- Istoriia Ukrainskoi arkhitektury*, 2003. Kyiv: "Tekhnika".
- Kresal'nyi, N., 1980. *Russkaya i ukrainskaya arkhitektura XIV–XVII st. Uchebnoe posobie*. Kiev: KISI.
- Kulakovskiy, P., 2006. *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618-1648): naukovye vydannia*. Kyiv: Tempora.
- Narodna arkhitektura Ukrainskykh Karpat XV–XX st.*, 1987. Kyiv: Naukova dumka.
- Sichynskiy, V., 1993. Ukrainska arkhitektura. *Ukrainska kultura*. Kyiv: "Lybid". S. 241-273
- Stan'kova, Ya., Pekhar, I., 1987. *Tysyacheletnee razvitie arkhitektury Moskva*: Stroiizdat.
- Taranushenko, S., 2017. *Dereviana monumentalna arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy. Povna redaktsiia*. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk.
- Taras., Ya., 2019. Sporudy dlia dzvoniv u sakralnii arkhitekturi Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika"*. Seriya: *Arkhitektura. 2019. Tom 1. Vypusk 1*. S.20-60.
- Chepelyk, V., 2013. *Besidy pro ukrainsku arkhitekturu*. Kyiv: Feniks
- Shekun., A., 1992. Otchet. Arkheologicheskie issledovaniya na teritorii Chernigovshchiny v 1991 g. *Naukovii arkhiv Institutu arkheologii NAN Ukraini*. Chernigov.

Oleksandr Bondar

Department of Culture and
Tourism of Chernihiv city council, Chernihiv
e-mail:oleksandrbondar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3765-2710

CHURCH-DEFENSIVE COMPLEXES 17th CENTURY IN CHERNIHIV REGION

© Bondar O.M. 2021

Abstract. *The article considers such a historical and fortification phenomenon as church defense complexes. Their existence dates back to the late Middle Ages and Early Modern Times. This type of fortified structures was spread on the territory of such modern countries as the Republic of Poland, the Czech Republic, the Republic of Belarus, and Romania. Ukraine is no exception.*

The question of the existence of church defense complexes or defense churches was considered by Ukrainian historiography during the 20th century exclusively on the territory of the Western Ukrainian and part of the Right Bank of Ukraine. However, the question arises whether such complexes existed on the Left Bank of Ukraine including Chernihiv region? The problem with the allocating of this type of fortifications in Chernihiv region is problematic due to the fact that they were wooden. Today there are almost no traces of them left on the earth's surface. These complexes can be studied only by a small number of written sources, as well as archaeological remains. Therefore, by the beginning of the 21st century they did not come in a view of researchers. A brief review of the above issues in this article allowed us to make some conclusions. The article gives an example of 7 complexes that could be classified as defensive.

These are primarily churches in such settlements as Stolne, Loknyste, Veresoch, Kladkivka, Pechi, Olenivka and Saltykova Divytsia. In general, these were architectural ensembles consisting of a wooden fence or a stockade, the church sometimes with the bell tower. The bell tower also simultaneously served as an observation and signal point, defensive tower. Such defensive churches were not stationary fortresses. They served as temporary fortifications in case of sudden Tatar attacks. The military and political situation in the Left Bank of Ukraine stabilized at the beginning of the 18th century. Due to that fact church defensive functions gradually disappear with its fortification elements.

Keywords: Chernihiv region, hillfort, defensive church, defensive church complex, bell tower